

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

Վ. Ա. ԳԱՐՈՒԵԼՅԱՆ

Ստեփան Զորյանը՝ հայ գրականության սիրված դասականներից, հայ արձակի նշանավոր վարպետներից մեկը, մեր հոգևոր կյանքի պատմության մեջ մշտապես հիշատակելի պայծառ անուններից է, որի կերպարը, որպես գրողի ու քաղաքացու, այսօր, նրա մահից շուրջ քառորդ դար հետո, հառնում է առավել մեծավայելուչ ու համակրելի: Անցնելով մեր կյանքի այն դժվար ու ծանր տարիների միջով, որ 30—40-ական թվականներն էին, նա կարողացավ մնալ մաքուր, արդեն իր կենդանության տարիներին արժանացավ ամեն տարիքի ընթերցող ու մտավորական շրջանների սիրուն ու գնահատանքին: Նրա ստեղծագործությունը թարգմանվեց մի շարք լեզուներով, ճանաչված գրողը ընտրվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս:

Զորյանը մեծ արվեստագետ էր ու նաև, ինչպես բնութագրել է նրան նրա մտերիմ բարեկամներից մեկը՝ գրականագետ, Զորյանի կյանքին ու ստեղծագործությանը քաջատեղյակ, նրա մասին մի շարք ուսումնասիրությունների հեղինակ պրոֆ. Սուրեն Աղաբաբյանը, «հայ մտավորականի իսկական տիպար էր, որի էության մեջ այնպես ներդաշնակում էին բարձրաճաշակ գրողը, խրատաճաշակ քաղաքացին, պարզաճաշակ մարդը: Զխտվյան՝ «մարդու մեջ ամեն ինչ պետք է գեղեցիկ լինի» նշանաբանի կենդանի մարմնացումն էր նա՝ գեղեցիկ արվեստ, բարեկիրթ վարվեցողություն, առօրյա ժխորից վեր կանգնած հպարտ էություն, խղճի մաքրություն, պարտքի խոր զգացում, իր գործունեության սկզբից մինչև կյանքի վերջ: Այդպիսին չէր կարող չլինել այն քաղաքացին, որ գրականությունից ավելի շատ խոսում էր ժողովրդի ճակատագրից ու պատմությունից, ամենայն մանրամասնությամբ հիշում էր հայոց շարադետ պատմության համարյա բոլոր դրվագները... նա, որ համեստ էր ծայրահեղության շափ ու նրբանկատ իր խոսքի մեջ: Հրաշալի կերտվածք, որ երևույթ եղավ մեր ժողովրդի պատմության մեջ»¹:

Իր ժողովրդի պատմության դաժան ժամանակների, ֆիզիկական ու հոգևոր տառապանքների, հուսախաբությունների ու հույսերի, ազգային զարթոնքի ու ոգորումների, երկար ու ձիգ ընթացքի ականատեսն ու մասնակիցը եղավ նա, խորզգայորեն վերապրելով այդ ամենը 19-րդ դարի վերջերից մինչև մեր դարի 60-ական թթ. վերջը: Դարավերջ-դարասկզբի խառնակ ժամանակների սոցիալ-քաղաքական ու ազգային մտահոգությունների մթնոլորտում մանկապատանեկան տարիքի տպավորություններով, ապա գիտակից հասունության մեջ ձևավորվեց գրողը նրա մեջ, ու նա, հետամուտ հայ և ուսուսուսական արձակի մեծ վարպետների ավանդույթներին, դարձավ իր ժամանակի, իր ապրած տարիների դեպքերի ու իրադարձությունների, հոգեբանական տեղաշարժերի գեղագետ-տարեգիր:

¹ Ս. Աղաբաբյան, Հայ սովետական գրականության պատմություն, Եր., 1986, էջ 458:

1957 թ. գրած իր ինքնակենսագրական նոթերում Ստեփան Զորյանը հենց այդպես էլ բնութագրել է իրեն, իր ստեղծագործությունը, իր ոճը. «Հիմա, այս տողերը գրելիս, երբ նայում եմ իմ անցած գրական ճանապարհին, ինձ թվում է, թե ես պատմագիր եմ, դեպքերի ընթացքին հետևող մի համեստ տարեգիր: Իմ գրական առաջին քայլերից՝ 1910 թվից սկսած մեր կյանքում տեղի ունեցած շատ դեպքեր ու փոփոխություններ և դրանցից կարևորները, որևէ շահով անդրադարձան իմ գրվածքներում, այլ խոսքերով ասած՝ ես դարձա կարծես պատմական երևույթների արձագանքող: Ու դրանից թերևս փոխվեց նաև իմ ոճը...»²:

Նրա ոճը՝ վիպասան-տարեգրողի անաչառ պատմողական-նկարագրական պատում է մարդկանց ու ժամանակի մասին, կյանքի պատմությունը՝ մարդկանց պատմությունը: Կյանքի մի-մի կտոր՝ ամեն մի պատմվածքում: Կյանքի լայնակտավ պատկերներ, մարդիկ՝ գործողություն մեջ, լիարյուն կերպարներ՝ հոգեկան և հոգեբանական զննումներով: Պատմող-վիպողի անկողմնակալ թըվացող հեղինակային կեցվածք, որի պատումի ենթատեքստում սակայն դժվար չէ հասկանալ հեղինակի վերաբերմունքը, զգալ նրա համակրանքը, սերը կամ անհամաձայնությունն ու մերժումը հերոսների նկատմամբ:

Իրապես վիպագիր է Զորյանը, ասել է՝ վիպող, մեր ժողովրդական ասացողների, մեր էպոսը հյուսող վարպետների ժառանգորդը, ժողովրդյան կյանքի, բնաշխարհի ու մարդկային բնավորության նրբերանգների խորզգա իմացությունը օժտված խոսքի վարպետ:

Իրապես նա այդ ձիրքը ժառանգեց իր նախնիներից, իր մորից, մայրական կաթի հետ ու մայրական ձիրքի, հայրենական-ընտանեկան ավանդույթների հոգեկան ներծծմամբ, մանուկ հասակից ու պատանեկության տարիներին, երբ ձևավորվում է անհատի էությունը, երբ գրողն է ձևավորվում նրա մեջ, առաջին գրչափորձերից շատ առաջ, և գրողի տեսակն է ձևավորվում, մարդու և կյանքի նկատմամբ հայացքն է ձևավորվում ներզգայորեն, ենթագիտակցաբար. ծննդավայր-բնաշխարհի դաջվածքը ուղեղի պաստառին, շրջապատի մարդիկ, ազգային ավանդույթները: Ավելի լավ է խոսքը տանջ գրողին, որ պատմում է անսեթևեթ, պարզ ու տպավորիչ. «Ծս ծնվել եմ Հյուսիսային Հայաստանի մի ավանում, որը հնում կոչվել է Վանք, ապա նվաճող պարսիկների կողմից դարձել է Ղարաքիլիսա (Սև Վանք), իսկ սովետացումից հետո վերանվանվեց Կիրովական:

Մնվել եմ գյուղացու-նահապետական ընտանիքում, ուր, ինչպես և ամբողջ ավանում, կային հայկական հաստատուն տրադիցիաներ, սովորույթներ, ուր կրոնական ու ժողովրդական տոները, ծեսերը կատարվում էին ամենայն ճշտապահությամբ, ջերմեռանդությամբ ու մեծ շուքով: Մեր ավանում կային անգամ հեթանոսական ժամանակներից մնացած ծաղկի տոն (Համբարձում), անձրևի տոն (Վարդավառ), բերքի օրհնության տոն և նավասարդի ու Բարեկենդանի օրեր... Բոլորը կատարվում էին ուրախ հանդեսներով, պարերով, նվագածությամբ և փոխադարձ այցելություններով՝ հյուրասիրությամբ:

... Մանկությունս անցել է գյուղական միջավայրում, ուր երկրագործությունն ու անասունների հոգսերը բռնում էին առաջին տեղը: Կային նաև առևտրականներ ու արհեստավորներ, որ շատ մեծ թիվ չէին կազմում, բայց մեծ հողեր ունեին և անասուններ: Որպես գյուղացի երեխա՝ սիրում էի անասուններ, սիրում էի դաշտ, անտառ, մանավանդ սարեր ու անտառներ, որ կազմում են իմ ծննդավայրի գեղեցկությունը. միշտ ցանկանում էի լինել անտառի

² Ստեփան Զորյան, Ծրկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 1, Ծր., 1977, էջ 24 («ԻՊՁ-ԳալեԱսագրական Արթեր»):

այս-այն մասում, բաժանալ լեռները՝ ընկերներով կամ մենակ. գնում էինք նոր-նոր ազբյուրներ գտնելու, եղնիկներ տեսնելու կամ հատապտուղ հավաքելու: Հեռուների կարոտը անմար էր մնում իմ սրտում՝ տպավորութեամբ այն հեքիաթների, որ պատմում էին երեկոները մեր տանը՝ տատս, մայրս, մանավանդ մայրս, որ շատ հետաքրքիր և կոլորիտով պատմող կին էր և իր պատմությունների համար մեր հարեանությունները պարող ուսուցչուհիները նրան կոչում էին «տիկին Համերոս»³:

Այսպես ձևավորվում էր գրողը նրա մեջ, մինչև առաջին ինքնարվեստ գրչափորձը, որ տեղի օւնեցավ դպրոցն ավարտելու տարին: Փոքրիկ մի պատկեր, իրական մի դեպքի պատմություն, որ սակայն շարժանացավ ուսուցչուհու հավանությունը: Կարգա լավ գրողների գործերը և կիմանաս, թե ինչպես պետք է գրել, խորհուրդ տվեց նա: Ու գիրք գրելու գաղտնիքը իմանալու համար Ստեփանը սկսեց կարգալ հայերեն, ռուսերեն... Չմոռանանք, որ երբ Զորյանը պիտի դպրոց հաճախեր, ցարի հրամանով փակվել էին բոլոր հայկական դպրոցները, ու թեև շատերի նման նրա ծնողներն էլ չէին ուզում իրենց զավակին ռուսական դպրոց օւղարկել, սակայն ստիպված էին: Բայց դպրոց օանելուց առաջ հայրը նրան կանգնեցնում է տան պատից կախված Վարդան Մամիկոնյանի նկարի առաջ, որ կար ամեն հայ տան մեջ և անձնագոհ հայրենասիրության խորհրդանիշն էր, վերցնում է գլխարկը և ասում.

— Գնա՛, որդի՛, լավ սովորի ամեն ինչ, բայց երբեք չմոռանաս, որ դու հայ ես, հայոց լեզուն ամենից լավ պիտի սովորես...

Հայրական սրբազան պատգամը Զորյանի համար սրբություն եղավ իր կյանքի ողջ տարիներին, վկա՝ նրա կյանքը և ստեղծագործությունը: Ռուսական դպրոցի շրջանավարտը դարձավ հայ գրականության դասական, հայ խոսքի մեծ վարպետ, հավատավոր հայրենասեր:

Դպրոցն ավարտելուց հետո Զորյանը որոշում է ուսումը շարունակել Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում. պատրաստվում է քննություններին, սակայն երբ Թիֆլիս է հասնում, պարզվում է, որ ուշացել է քննություններից և մոռացել է, որ պետք է պատրաստվեր նաև ֆրանսերենից քննության: Որոշում է մնալ Թիֆլիսում, մի գործ գտնել և պատրաստվել հաջորդ տարվա քննություններին: Սակայն տպարանում սրբագրիչի, ապա խմբագրությունում թարգմանիչի փոքրը վաստակը հնարավորություն է տալիս մխրճվել գրքերի աշխարհը, դասականների աշխարհը, և գրքերը այնպես են կլանում նրան, որ նա մոռանում է ֆրանսերենն էլ, դպրոցն էլ: Իսկ հաճախակի հանդիպումներն էլ նշանավոր գրողների հետ նրան ամբողջովին մղում են դեպի գրականություն:

1909 թ. առաջին անգամ մամուլում լույս են տեսնում Զորյանի գրվածքները: 10-ական թվականներին գրում է նոր պատմվածքներ, որոնք արժանանում են մեր նշանավոր գրողների ուշադրությանը ու գնահատականին: Մոսկվայից Թիֆլիս եկած Վահան Տերյանը երիտասարդ Զորյանին առաջարկում է պատմվածքների ժողովածու պատրաստել Մոսկվայում տպագրելու համար, խստաանում է լինել գրքի խմբագիրը: Տպագրությունը չի հաջողվում: Թիֆլիսի «Պատանի» հրատարակչությունը 1918 թ. լույս է ընծայում երիտասարդ գրողի առաջին գիրքը՝ պատմվածքների ժողովածուն՝ «Տխուր մարդիկ» խօթագրով:

Զորյանը գրական ասպարեզ իջավ պատմվածքներով: Ինչո՞վ էր պայմանավորված ժանրի ընտրությունը: Զորյանը տվել է հարցի պատասխանը. «Պետք է ասեմ, որ գրականության բոլոր ժանրերը ինձ դուր էին գալիս, բայց իմ համակրանքը միշտ թեքվում էր դեպի արձակը: Ինչո՞ւ էր այդպես. որով-

³ Նույն տեղում, էջ 4—5:

հեռև արձակը ինձ թվում էր ամենարնական գրական ձևը: Այդտեղ այն էր՝ ինչ կյանքում. մարդիկ շափով ու հանգով շէին խոսում և ոչ էլ սարքած տեսարաններով: Բայց արձակի մեջ էլ ես սիրում էի ամենարնականը, ամենապարզը, որտեղ հույզերն ու հոգեբանությունը տրվում են ոչ արհեստականորեն, առանց ճոռոմության, առանց շատախոսության: Այս հատկությունները ամենից ավելի ես տեսնում էի Լև Տոլստոյի մեջ, Չեխովի մեջ և մեր Թումանյանի գործերում: Իսկ ձևի կողմից ինձ գրավում էին ֆրանսիացիները, կոմպոզիցիայի փայլուն վարպետներ Տրոբերը, Մոպասանը, Դոդեն և ուրիշներ»⁴:

Ջորջանի ընտրությունը պարզ, ռեալիստական արձակն էր, ճշմարիտ հոգեբանությունը, եթե նույնիսկ նովելային, բայց բնական սյուժեն, կյանքի մի կտորը, կենդանի կերպարը: Իսկ նյութը՝ իրեն ծանոթ կյանքը, գավառական գյուղաքաղաքի մարդիկ, տխուր առօրյան՝ հոգեբանական դիտարկումներով:

«Տխուր մարդիկ»: Այսպես անվանեց գրողը պատմվածքների առաջին շարքը՝ շատ բնորոշ մի հատկանիշով միավորելով իր հերոսներին: Մարդիկ, առես կյանքի հեքից դուրս մնացած, հասարակական-քաղաքական իդեալներից հեռու, իրենց հոգու փոքրիկ աշխարհում կուշ եկած, առանց երազի ու վաղվա հույսի, իրենց անձնական փոքրիկ դրամայից փոթորկված, ինչ-որ շափով ծիծաղելի կացությունների մեջ: Փոքրիկ, մի քանի էջանոց պատմվածքներ, փոքրիկ դրվագներ, ուր զարմանալի կենդանությանը կերպավորվում են հերոսները, աննշան, սովորական գավառացիներ՝ ուսուցիչ և ուսանող, հաշվապահ ու վերակացու, վաճառական ու արհեստավոր: Կերպավորվում են ոչ թե տիպային հատկանիշով, այլ որպես մարդ, մարդկային անհատական հոգեբանությամբ:

Երիտասարդ Ջորջանը գրական աշխարհ է մտնում կյանքի դիտարկման ի՛ր սկզբունքներով, իհարկե, ունենալով որոշակի համակրանք առանձին գրողների նկատմամբ, այս դեպքում հատկապես երկուսի՝ Լոմֆանենս Թումանյանի և Անտոն Չեխովի: Գրական առաջին փորձից հետո մորից ստացած խորհուրդը երկի թե էական դեր պիտի խաղար նրա ձևավորման մեջ, իսկ մայրը ասել էր. «Գիրք գրելու համար մարդ պետք է հունար ունենա, ա՛յ, ինչպես Լոմֆանենս Թումանյանը: Տեսնո՞ւմ ես, ինչպես է իրար գցում»:

Թումանյանի ժողովրդայնությունը, հասարակ, ժողովրդի մարդկանց գրականության հերոս դարձնելու և նրանց մարդկային հատկանիշների, հոգեբանության բացահայտման սկզբունքը, ժողովրդական կյանքի, ազգային բնավորության ու հայրենի եզերքի կերպավորման թումանյանական կերպը հոգեհարազատ էր Ջորջանին, եթե կրկին հիշենք, թե ինչ միջավայրում անցան նրա մանկությունն ու պատանեկությունը: Ու նաև հիշենք, որ թիֆլիսյան գրական մթնոլորտը, ուր սկսեց Ջորջանն իր գրական կյանքը, լցված էր Թումանյանով: Ջորջանը հիշում է, թե ինչ հմայք ուներ Թումանյանը իրենց՝ երիտասարդ գրողների մոտ և ինչպիսի խոր տպավորություն էին թողնում իրենց վրա Թումանյանի մտերիմ զրույցները, որոնց ընթացքում, ինչպես Ջորջանն է գրում, ասես թե «խոսքի մարգարիտներ ու գոհարներ էր ցանում», «չլացնելով ու հիացնելով իր ունկնդիրներին»: Թումանյանը պահանջում էր գրել այնպիսի գործեր, որոնցից «հողի հոտ» կառնի, «երկրի բուրմունք» կզգաս⁵, Պահանջում էր հարազատություն, բնականություն, ժողովրդի կյանքի, լեզվի լավ ուսումնասիրություն:

Նվ Չեխովն էր հոգեհարազատ՝ կյանքի դիտարկման իր սկզբունքներով,

⁴ Նույն տեղում, էջ 18:

⁵ Տե՛ս Սա. Ջորջան, Երկերի ժողովածու, Բ. 11, էջ 22 («Թումանյանն Բուշը»):

մարդկային հոգեբանության նրբերանգների, նուրբ հումորի, կերպարակերտման վարպետությունը:

Զորյանը միաձուլում էր երկու՝ ազգային և ընդհանուր մարդկային հատկանիշների կարևորման սկզբունքները, հավասարապես օգտագործելով հայ, ռուս և ֆրանսիացի ռեալիստ արձակագիրների, մեծ գեղագետների փորձը, ավանդույթները: Մի բան, որ նկատվեց հենց առաջին գրքի առիթով՝ ժամանակի մեծ գրողների կողմից: Դերենիկ Դեմիրճյանը «Տխուր մարդիկ» գրքի քննարկման ժամանակ հենց այդպես էլ բնութագրել է այն. «Այս գրքում ես զգում եմ մեր ազգային գրականության և եվրոպական գրական ձևերի սինթեզ, ինչ պակաս էր մեզ մինչև այժմ»: Բացատրելով իր միտքը, թե հայկական արձակի մեջ ազգային ձևը շարունակում է իր առանձին գոյությունը՝ Աբովյանից մինչև գյուղագիրները և եվրոպական ձևը՝ Շիրվանզադեից սկսած, Դեմիրճյանը ավելացրել է. «Առաջին անգամ այդ երկու ձևերի համադրումը ես գտնում եմ այս փոքրիկ գրքի մեջ»⁶: Թումանյանը կանխատեսեց նրա ապագան՝ փոքրիկ պատմվածքների մեջ զգալով նրա վիպական շունչը: «Դուք մեր ապագա վիպասաններից մեկն եք լինելու»⁷, — ասաց նրան:

Զորյանի պատմվածքների առաջին գիրքը՝ «Տխուր մարդիկ» խորագրով լույս տեսավ 1918 թվականին, երկրորդը՝ «Ցանկապատը», 1923 թ., երրորդը՝ «Պատերազմը», 1925 թ.: Պատմվածքների մի շարք էլ՝ «Խնձորի այգին», 1940 թ. երկերի ժողովածուի 6-հատորյակում: Բայց նկատենք, որ այս բոլոր շարքերի բոլոր պատմվածքները գրվել են 10-ական թվականներին, մինչև 1920 թ.: Ուրեմն մի կարևոր հետևություն. Զորյանը հետամուտ էր շարքի միասնականությանը և հենց այնպես չէր կազմում իր գրքերը, այլ որոշակի միասնական սկզբունքով, նյութի հոգեհարազատության պայմանով:

Այսպես, եթե «Տխուր մարդիկ» շարքում հավաքված պատմվածքների հերոսների ճակատագրում Զորյանը ընդգծում է նրանց խեղճությունը, հոգեկան աղքատությունը, հյու-հնազանդությունն այդ խեղճությանը ու թեև կարեկցելով, բայց ծաղրում է, դատապարտում է նրանց գոյածևը, ապա «Ցանկապատ» շարքի պատմվածքների մեջ, ինչպիսիք են ասենք «Ցանկապատը», «Մովանը», «Տնօրհենք», «Ղաշաղանը», «Երկաթուղին» և այլն, հեղինակը իր դիտակետը կենտրոնացնում է հոգեբանական մի ուրիշ երևույթի վրա՝ մարդկային ճակատագրերը դիտարկում է սեփականատիրական ձգտումների պատճառով մարդկային խեղաթյուրման գործընթացի, իրերի, սեփականության պատճառով մարդկանց միջև ծագած գծությունների, բախումների, հոգու ավերածությունների վերլուծությամբ: «Ցանկապատ» պատմվածքի մեջ երկու մտերիմ հարևանների հողամասերի միջև բարձրացող ցանկապատը մի խորհրդանիշ է այն պատենչի, որ դարասկզբի սոցիալական նոր հարաբերությունների, սեփականության նկատմամբ մղումների ծավալման շրջանում բարձրանում է մարդկային ազնիվ ու անշահախնդիր հոգիների միջև, ասես իրը մարդուն բաժանում է իր նմանից, մարդուն դարձնում է իրատենչ, եսակենտրոն, անհոգի: «Ցանկապատի» մեջ մտերիմ հարևանները խճճվում են անվերջ վեճ ու կռիվ մեջ, «Մովանը» պատմվածքում հարազատ եղբայրներն են թշնամանում հայրական ժառանգությունը բաժանելիս, և տնից տուն, գոմից գոմ քշվող խեղճ անասունի՝ Մովանի զարմացած խոհերի միջոցով Զորյանը դառնորեն ծիծաղում է մարդկային հարաբերությունների վրա:

Այս և «Խնձորի այգին» շարքի պատմվածքներում երիտասարդ գրողը փորձում է մարդկանց միջև ահագնացող շահամոլության, ընչաբաղցության

⁶ Տե՛ս «Ինքնակենսագրական նոթերը», էջ 16:

⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

մղումները բացառել հոգեբանական խորացումներով, գեղեցիկի և տղեղի հակադրութուններով, կյանքի բնականոն ընթացքի մեջ մարդկային հոռի բարքերին հակադրել մարդկայնորեն գեղեցիկը, խոր ու տառապազին ցավ ապրելով կործանվող գեղեցկութունների, մարդկային ողբերգութունների համար: Հիշենք «Շուշանը», «Անիծած ձորը», «Խնձորի այգին» և ուրիշ պատմվածքներ:

Հայ դասական պատմվածքի լավագույն օրինակներից մեկում՝ մեզ բուրիս հայտնի «Խնձորի այգին» պատմվածքում, գրված դեռևս 1917 թ., երիտասարդ Զորյանը արդեն դրևստրեց իր տաղանդի ու աշխարհընկալման զբաղվոր հատկանիշները՝ ժողովրդի կյանքի, կենցաղի ու հոգեբանութան հարազատական ընկալում և իմացութուն, բնաշխարհի զգայական վերապրում, վիպական շունչ և պարզ ու չձգձգված սյուժեների մեջ ընդգծված կերպարների կերտման վարպետություն: Մեր գրականության մեջ կենդանի ու անմոռաց մի կերպար՝ Մարտին ապերը, մարդկայնորեն գեղեցիկի, հայ աշխատավորի խորհրդանիշն է, իրապաշտորեն կենդանի, իրականության մի կտորը, հողաբույր, շոշափելի: Եվ հոգու խորքերում ումանտիկորեն երազող, իսկական, նվիրական սիրտ երազով ապրող, բարի ու փխրասիրտ, բնության ձայներին ունկնդիր, ծառերի լեզուն հասկացող, բողբոջի պայթյունի ձայնը լսելու սենակ, աշխարհը գեղեցկացնող արարիչ մի ձեռք է, որի այգին հիացմունք, հոգեկան հաճույք է պատճառում շրջապատին, որպես կատարյալ ձեռակերտ ստեղծագործություն, և բարիք է պարգևում նույնպես: Շրջապատի ու հարազատների նկատմամբ անսահման սեր ու բարություն սփռող այս մարդը, որ հաղթահարելով իր մեջ ճակատագրի մի դաժան հարվածը՝ կնոջ մահը, կրկին ստգի է կանգնել, կենսավորել է իր մեջ կենաց ավիշը, մխիթարվել նունուֆարի սիրով ու նոր ծնվելիք զավակի պարգևած մարդկայնորեն գեղեցիկ և բնական հրճվանքով, իր երջանկության հոգեպարար այդ վիճակից նետվում է հանկարծ ցավի, տառապանքի, հիասթափության վիճակը՝ հարազատ զավակների անմարդկային, շար ու դաժան վարմունքի պատճառով: Եվ հասկանալով, որ աղջիկն ու փեսան են սպանել իր շննված զավակին ու իր սերը, նա գիտակից, բայց ասես խելագար մոլուցքով կտրում է իր ձեռքով փայփայած այգու ծառերը, որոնց համար աղջիկն ու փեսան իրեն այդ մեծ ցավը պատճառեցին: Անփարատելի է նրա հիասթափությունը մարդկանցից, անսահման է ողբերգությունը և բացատրելիորեն անբացատրելի մարդկայնության բարձունքից նրա անկումը: Իր սիրելի, իր հոգու մասնիկ այգու ծառերի վրա նա կացի՞ն բարձրացնի, ո՞չ գյուղացիները կարող են հավատալ, և ո՞չ էլ ինքը: Ե՛վ կորցրածի ծանր ապրումներից, և՛ հավատի կարտոից, և՛ մարդկային (այն էլ հարազատների) դաժանությունից ծավալվող նրա հոգեկան դրաման աճարտվում է արագ. հիվանդանոցում, ուր նրան պահում էին որպես խելագարի, թեև ինքը ասում էր, թե խելքը տեղն է և դիտմամբ է կտրել ծառերը, իսկ նրան չէին հավատում,— Մարտին ապերը մեռնում է առաջին իսկ ամսին:

Կյանքի մի կտոր, ավելի ճիշտ՝ մարդկային մի ճակատագիր՝ իր կենսագրության մի քանի մանրամասներով՝ և կերպարը պատրաստ է: Ահա Զորյանի արվեստը պատմվածքներում:

Բնական էր, որ 10-ական թվականներին գրական ասպարեզ իջած գրողը չէր կարող անտարբեր անցնել մի թեմայի կողքով, որ պատերազմն էր: Նրա մի ամբողջ շարք («Ընթերցողներ», «Հայրենասերը», «Վահանի ցավը», «Օհանի մահը», «Զաքարի հարսը», «Պատերազմ», «Զրհորի մոտ» և այլն) պատմվածքներ, տարբեր տարիների գրված (1914-ից մինչև 1920), լույս տեսած մամուլում, առանձին գիրք դարձան միայն 1925-ին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանի ժամանակներից նյութ առած այս շարքը պատերազմի յուրօրինակ արձագանքն է, գիտաբովանդակ զոր-

յանական արվեստի սկզբունքներով: Ո՛չ հեռավոր բազմաճակատների ծանր կոիվներն ու անթիվ զոհերի պատկերներն են տեղ գտել այստեղ, ոչ էլ ռուս-թուրքական ճակատի կամ կամավորների պատմությունները: Զորյանը դրանք չի տեսել և չի փորձել իր երևակայությունը: Զորյանն ուզում էր պատկերել ի՛ր ճանաչած մարդկանց, կերտել անհատական ճակատագրեր, որոնց կյանքի ընթացքի վրա ծանր հետք էր թողել պատերազմը: Նրա շատ հերոսներ ողբերգական վախճան են ունենում, բայց ոչ մարտի դաշտում, ոչ թշնամու սվինից կամ զնդակից: Նրանք մեռնում են հետո, պատերազմից ասես թե բարեբախտաբար փրկված, բայց իրապես նրանք փրկված չեն, պատերազմը նրանց մեջ շարունակվում է պատերազմից հետո, հոգեկան այն ավերածությունը, որ սկսվել էր նրանց մեջ պատերազմի ժամանակ, պատերազմի պատճառով, շարունակվում է խորանալ պատերազմից հետո, և վրա է հասնում ողբերգությունը: Այդպես խելագարվում է Վահանը՝ «Վահանի ցավը» պատմվածքի հերոսը, ինքնասպան է դառնում Եսթերը («Զաքարի հարսը» պատմվածքում), որպես թշնամու լրտեսի սպանում են Օհանին՝ թուրք վիրավորին խնամելու համար («Օհանի մահը» պատմվածքում), Սիրիը են քշում Մաճկալանց Դավթին՝ տանուտերին հարվածելու համար («Պատերազմը» պատմվածքում): Այս բոլոր պատմվածքներում, իր ոճին հավատարիմ, Զորյանը փորձում է թափանցել հերոսների հոգեբանության մեջ, ավելի ճիշտ, առանց մանրամասն վերլուծությունների ու խորհրդածությունների, նրանց գործողությունների պատմողական շարադրանքով ընթերցողին հասկանալ տալ պատճառահետեվանքային կապերը, հավատացնել, որ հենց այդպես էլ պիտի ավարտվեր նրանց կյանքը: Այս դեպքում, շարքի բոլոր պատմվածքների հիմքում պատերազմն է՝ որպես սկիզբ ու պատճառ հետագա ողբերգության:

Մի պահ նովելային, արտաքուստ հանկարծական ու շրացատրված է ասես թվում «Պատերազմ» պատմվածքի ավարտը: Հանկարծ, առանց բացատրության, մահակի հարվածով Դավիթը սպանում է տանուտեր Արսենին, երբ կորոզ էր իր ունեցած վկայականը ցույց տալ և հաստատել, որ ինքը «դիզերտիր» չէ: Բայց պատմվածքի առաջին տողերից մինչև վերջինը, դրվագ առ դրվագ հասունանում են Դավթի հոգու խորքում ատելությունը դեպի «վառատը»՝ վերին իշխանությունները ու նրա ներկայացուցիչը՝ իր դեմ կանգնած դաժան ու անմարդկային տանուտերը: Կուտակվող բողոքը կաթիլ-կաթիլ լրջնում է համբերության բաժակը, որ մի պահ պիտի թափվի որպես զայրույթ ու ընդվզում՝ անհաշվելի, բայց վճռական: Կաթիլ-կաթիլ՝ կործանված ճակատագրի համար, խափանված երազների ու երջանկության համար: Չլինեք պատերազմը, Դավիթը կլինեք երջանիկ՝ քրտինքով վաստակած մի կտոր հացով, ծնողների ծերությունը սատարությունք, իր սիրած կնոջ ու ծնվելիք զավակների ներկայությունք: Բայց այս ամենը նա կորցրել էր, ու կորցրել էր վերջինը՝ հայ աշխատավոր մարդու մխիթարանքն ու հպարտությունը՝ աշխատելու կարողությունը:

Կործանվող ճակատագրերը՝ տարբեր զբաղումի տեր մարդիկ՝ գեղջուկ ու գեղջկուհի, արհեստավոր ու արվեստագետ, գյուղաբնակ թե քաղաքաբնակ: Պատերազմի մասին խորհրդածություններ չի անում հեղինակը, իր կողմից քննադատության կամ նզովքի խոսքեր չի ասում, հրապարակախոսական մերկացումներ չի անում, այլ պարզապես պատմում է կործանվող ճակատագրերի մասին: Ամենաշատը փորձում է մեկնաբանել պատերազմը իր գեղջուկ հերոսների զրույցների մեջ, միամիտ, հոգնաշատ, անկեղծ զրույցների, որոնք կրկին ապացույցն են ժողովրդական կյանքի հրաշալի իմացության: Կյանքի ավելի բնական մի կտոր, գեղջուկների ավելի բնորոշ մի զրույց թերևս չի կարելի համեմատել այն փոքրիկ պատմվածքի հետ, որ գետեղված է շաբթի

սկզբում և կոչվում է «Ընթերցողները»: Նույնքան բնական ու մանավանդ աշխույժ ու սրամիտ է «Զրհորի մոտ» պատմվածքի պատումը, որը շարադրված է զինվոր գյուղացու՝ Բաղդասարի բերանով: Կյանքի այդ կտորի գեղարվեստական վերարտադրությունը, որ կատարված է բարձր վարպետությամբ, պատմվածքից բխող շասված մի եզրակացություն ունի. դեմ-դիմաց կովող, իրար գնդակներով սպանող ժողովուրդները ոչինչ չունեն կիսելու, նրանք նույնպիսի մարդիկ են, և առանց հասկանալու միմյանց լեզու՝ կարող են անկեղծորեն մտերմանալ, մոռանալով, որ մեկ օր առաջ կրակում էին միմյանց վրա: Այդ նրանք չէ, որ ուզում են պատերազմը, պատերազմ վարողները նստած են վերևներում:

Հետևելով Զորյանի 10-ական թթ. գրած պատմվածքների ժամանակագրությանը, ճանաչելով այդ բոլոր պատմվածքների մեջ ամփոփված կյանքը, դժվար չէ նկատել, որ արդեն այստեղ նկատելի են հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների տեղաշարժերը, որոնք որոշակի ազդեցություն են թողնում մարդկային անհատական բնավորությունների վրա, փոփոխում նաև նրանց: Հենց այդ փոփոխություններով էլ մենք ճանաչում ենք ժամանակը, և իրոք, ճշմարիտ է հեղինակը, երբ իրեն կոչում է իր ժամանակի տարեգիր:

Տարեգրի նրա կոչումը ավելի է հստակվում, ասես, 20—30-ական թվականներին Հայաստանում հեղափոխության ու քաղաքացիական կռիվների, սոցիալիստական տեղաշարժերի, քաղաքաշինության ու գյուղական տնտեսությունների ձևափոխումների, ապա Հայրենական պատերազմի ու այլ իրադարձությունների պատկերման ընթացքում: Ճիշտ է, միշտ չէ, որ գեղարվեստական լիարժեք կերպավորումներ են ստանում հեղինակի նոր մտորումները և տուրք տալով ժամանակի պահանջներին՝ գաղափարական որոշակի ուղղվածության են ենթարկվում, բայց Զորյանը մշտապես հավատարիմ է մնում իր սկզբունքներին՝ տեսնել օրերի հերոսին, պատկերել հոգեբանական տեղաշարժերը նրա մեջ, մանավանդ որ նա մշտապես գեղարվեստական կերպարի հիմքում դնում է իրեն ծանոթ մեկին՝ իրականությունից:

Իրական դեպքի կամ իրական անձնավորության մասին իր տեսած կամ լսած պատմություններն են հիմք դարձել նրա շատ պատմվածքների, վիպակների ու վեպերի համար:

Նկատելի է մի կարևոր առանձնահատկություն Զորյանի ստեղծագործության մեջ: Շատ արձակագիրներ սկզբունքորեն պատկերում են արդեն որոշակի հեռավորություն, ինչ-որ շափով անցյալ դարձած և արդեն արժեքավորված իրադարձություններ: Զորյանը միշտ նայել է իր շուրջը, փորձել է բռնել օրերի ուրիշը, հասկանալ իր կողքի մարդուն և նոր հարաբերությունների հետ կապված հոգեբանական տեղաշարժերը, շատ հաճախ տեսնելով հենց այն բնորոշը, որ ընդգծվում, նկատելի է դառնում միայն տարիներ անց: Այսպես հենց 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության օրերին Զորյանը փորձ է արել կերպավորել նոր հոգեբանությունը «1921 թվական» (հետագայում «Ամիրյանի ընտանիքը» վերանվանված) վեպում, «Գրադարանի աղջիկը» և «Հեղկոմի նախագահ» վիպակներում: Քաղաքական իրադարձությունների գեղարվեստական կերպավորման մեջ այս գործերը նկատելի հաջողություններ ունեն, ու շնայած հեղափոխության նկատմամբ օրերի կանխակալ մտայնության՝ տիպական կերպարներ է ստեղծել գրողը և այդ երկերի ներքին շերտերում բանավիճել ինքն իր ու ստեղծված իրավիճակի հետ: Այսօր՝ հեղափոխության ու փետրվարյան դեպքերի մասին ճշմարտությունների բացահայտման այս օրերին, թերևս ավելի հասկանալի են դառնում Զորյանի ներքին, լուռ հարցադրումները այդ երկերում. այդ ինչպե՞ս եղավ, որ հայր ու որդի Ամիրյանները

կանգնեցին դեմ-դիմաց, թշնամական դիրքերում, ինչ⁸ է ծագեց քաղաքացիական անիմաստ պայքարը, բուլշևիկյան տեոորի հետևանքով տեղի ունեցած փետրվարյան ապստամբությունը, որ «ավանտյուրա» է անվանվել յոթանասուն տարի, ինչպիսի՛ դաժանություններ հաշվեհարդար տեսան կոմունիստները ապստամբների նկատմամբ: Գավառական քաղաքի հեղկոմը՝ Օսեփը, հանգիստ խղճով, չապրելով խոր դրամա, մահվան է դատապարտում սիրած կնոջ եղբայրներին. է՛հ, եթե կինը չի կարող ապրել իր հետ, թող գնա: Իսկ կնոջ եղբայրները, պարզվում է՝ ընդամենը կապ են ունեցել Երևանի ապստամբների հետ և ոչինչ էլ ձեռնարկած չեն եղել: Իսկ Օսեփն ու իր հեղափոխական ընկերները պետք է իրենց բառով՝ «բեզպաշտանի» լինեն նրանց նկատմամբ՝ գեղակահարություն: Օսեփի կինը հեռանում է նրանից՝ հենց երեսին ասելով.— Ես չեմ կարող ապրել մեկի հետ, որի ձեռքերն արյունոտ են: Իսկ ամուսինը, առանց փոքր-ինչ ազդվելու այս բառերից, առանց արդարանալու, սառն ու անտարբեր նետում է՝ բարի՛ ճանապարհ: Օսեփի հեղափոխական ընկերները լցված են նույն անտարբերությամբ ու դաժանությամբ. ի՞նչ փուլթ, թե գրնդակահարվողները իրենց մանկության ընկերներն են, ի՞նչ փուլթ, թե երեսխաներ ունեն: Նրանց նկատմամբ կանխակալ ատելություններ ու շարունակված են լցված. վերևից հրահանգ կա և ատելություն բորբոքելու խորամանկ հեռագիր՝ «ամեն մի դավադիր փորձ պետք է խեղդել բնում...»: քանի որ նրանք ուղեցել են «պրեկվարոտ» սարքեն և մեզ բուլոբիս կոտորեն»⁸, ուրեմն հարկավոր է նրանց կոտորել: Զորյանը ոչ հոգեբանական խորացումներ է անում և ոչ էլ հեղինակային արդարացումներ: Սրանք առաջին բուլշևիկներն են, հեղափոխությունն այսպես է հաստատվել,— ասես եզրակացնում է հեղինակը: Եվ այսօրվա դիտակետով կարելի է ասել՝ Զորյանը ճշմարտորեն է պատկերել իրականությունը: Իրականության հեռաքրքիր կտորներ կան «Գրադարանի աղջիկը» վիպակում, որի հմայքը առաջելապես անգրագետ գյուղացի կնոջ բանահյուսական բնույթի կերպարն է, նրա միամիտ պատումի եղանակը:

1920-ական թթ. և 30-ականի առաջին կեսին հայ արձակում նկատելի դարձավ հետաքրքրությունը մոտիկ անցյալի նկատմամբ, որը որպես թեմա առաջադրվում էր ամբողջ խորհրդային գրականությանը՝ նախախորհրդային և խորհրդային ժամանակների հակադրության պահանջով. հեղինակների մանկության ու պատանեկության օրերը ներկայացնել որպես ծանր ու դաժան իրականություն, ցույց առնել հերոսի հեղափոխական-զաղափարական զարգացման ընթացքը, և անցյալը որպես ժողովրդի կյանքի ծանր վիճակ՝ լուրեն համեմատել սոցիալիստական զարգացման ճանապարհը մտած ժողովրդի նոր կյանքի հետ, կյանք, որ տարփողվում էր բանավոր ու գրավոր, հանգավոր ու երգաձայն. «Ես նման մի այլ երկիր տեսած չեմ, որտեղ մարդ շնչեր այդպես ազատ»:

Սակայն այս նախնական թելադրանքով ստեղծված շատ երկեր դարձան այդ օրերի մեք արձակի լավագույն երկերը, որովհետև իրենց մանկության և պատանեկության տարիների մեջ հեղինակները վերագտան իրենց ու մտերիմներին, վերապրեցին թանկ ու սրբազան զգացումներ, ունկնդիր դարձան հարազատ ձայների, կրկին վերապրեցին անձնական ու ողջ ժողովրդի կյանքի դառնությունը, նաև գեղեցկությունը տառապանքի և մանուկ ու պատանի հոգիների այլևս անգտանելի ապրումներ: Ինքնակենսագրական բնույթի այդ վեպերի ու վիպակների մեջ (Մահարի՛ «Մանկություն և պատանեկություն», Թոթովենց՝ «Կյանքը հին Հոռովմեհական ճանապարհի վրա», Եսայան՝ «Սիլիհ-

⁸ Սա. Զորյան, Երկերի ժողովածու, Բ. 4, էջ 84—85 (Առյձ հրատարակությունից քերպած մյուս ձեռնարկների էջերը կնշվեն տեքստում):

բատի պարտեզները») Զորյանի «Մի կյանքի պատմությունը» շատ կողմերով տարբեր էր, բայց և հոգեհարազատ նրանց: Ի տարբերություն նրանց զուտ ինքնակենսագրական բնույթին, Զորյանի վեպը մասամբ էր կենսագրական, և իր հերոսը՝ Սուրենը, շատ հաճախ, ինչպես վկայել է հեղինակը, ինքը չէ, այլ իր և այլոց կենսագրության գծերից ստեղծված գրական կերպար, որ դիտում է իր ծանոթ ու հարազատ շրջապատը, կամաց-կամաց աչք բացում ու հասունանում դեպքերի մեջ ու շրջապատի ազդեցությամբ: Մի կյանքի պատմություն, որ հեղինակի զարմանալի բնական, անկեղծ ու շեմաշունչ պատումի հետևանքով գերում է պատանի, և ոչ միայն պատանի, ընթերցողին, հմայում է նրան: Անցյալի նկատմամբ «սովետական» հայացքը չի խանգարել հեղինակին՝ հյուսելու «Մի կյանքի պատմությունը» ճշմարտապատում ու բնական թելերից, կերտելու ոչ թե մի, այլ մի ամբողջ խումբ մարդկանց կյանքի պատմությունը, զավառական քաղաքի ու Քիֆլիսի կյանքի, հասարակական հարաբերությունների, բարքերի ամբողջ համապատկերը:

Վեպի հաջողությունը թերևս ամենից առաջ պայմանավորված է հեղինակային վերաբերմունքով. մանկության վայրերին ու սիրելի դեմքերին վերհուշային վերադարձը կատարվել է բացառիկ սիրով ու սրտի թրթիռով, ինչպես վկայում է ողջ պատումը և հատկապես վեպի քնարական նախբզանք-խոստովանությունը. «Անդորր երեկո է: Դուրսը ձյունը, իմ սիրած ձյունը իջնում է հանդարտ: Իջնում է նա մերկ ծառերի վրա, յոների վրա, փողոցների վրա: Իջնում ու ծածկում ամեն ինչ— խնամքով, հավասար, ու գիշերը դառնում է մարմարյա: Իջնում ու ծածկում է նա հեռուները— հեռու՛, և՛ ուղի ու արահետ, և՛ գյուղ ու քաղաք, և՛ սար ու անտառ: Նա բռնել է այսօր հորիզոնից հորիզոն, ու թվում է՝ ձյուն է գալիս ամբողջ տիեզերքում: Գալիս է նա մեծափաթիլ ու հանդարտ, անարգել ու համարձակ, ինչպես եղել է դարեր շարունակ, ինչպես գալիս էր մեր մանկության օրերին, ինչպես պիտի գա և մեր գերեզմանի վրա, և այն ժամանակ, երբ աշխարհում էլ չենք ունենա ո՛չ անուն, ո՛չ հիշատակ:

Բայց ես չեմ տխրում: Ընդհակառակը, բնության մեջ իմ ամենաօթրածը— ձյունն է այդ, որ իջնում է երկրի վրա, որպես մաքրություն կարծես ու նորոգում նրան: Պատուհանս բաց է ահա, ու լսում եմ, թե ինչպես են փափուկ փաթիլները թավիչի նման քսվում ծառերին, գուցե և իրար: Այնպես նուրբ, այնպես մեղմ ձայներ ունեն նրանք: Նրանց փսփսուկի մեջ ես մի այլ աշխարհի շունչ եմ լսում... և հոգիս կամաց-կամաց թոթափում է բեռներն առօրյա, և ես այնպես հանգիստ, այնպես մաքուր եմ զգում ինձ:

Այսօր խաղաղ, անուշ երեկո է ինձ համար:

Կրակս ուրախ ժպտում է օջախում, և շփտես ինչպե՞ս, ի՞նչ կախարդանքով հուշեր են զարթնում իրար հետևից ու, ինչպես նկարը էկրանի վրա, հաջորդում են միմյանց այդ հուշերը, բազմերանգ, այդ հուշերը ուրախ ու տխուր:

— Ձեզ ո՞վ կանչեց, իմ հեռավոր, իմ մոռացված հուշեր: Արդյոք ձյունը բերեց ձեզ, այս երեկո՞ն խաղաղ, թե՞ օջախիս կրակը տարավ ինձ ետ՝ դեպ այն օրերը, երբ աշխարհը թվում էր մի գյուղ հասարակ, արևը՝ անտառի մեջ քնող մի մանուկ, իսկ կյանքը, կյանքը— պարզ ու մթին հանելուկ:

— է, բարի՛ գալուստ: Ձեմ վանի ես ձեզ:

Սիրտս հոժար է նորից ու նորից ձեզ հետ լինելու, ձեր ուրախությունն ու տխրությունն ապրելու: (Տ. 3, էջ 119)

Մոտիկ անցյալի այս վերհուշները մղում են հեղինակին անձնական դիտումներից անցնել մանկության օրերին լսած ժողովրդական զրույցներին և դրի առնել դրանք՝ մեծ ու փոքր ծավալի պատմվածքների կաղապարով, որ լույս են տեսնում հետագա տասնամյակներում առանձին ժողովածուներով,

հատորներում, մամուլի էջերում: Գրում է մեծերի համար, պատանիների ու մանուկների, գրում է ժամանակակից կյանքի մասին, գրում է իր անցյալ հանդիպումներից, մասնակից է դառնում գրական վեճերին, գրում է գրքերի ու գրողների մասին, արժարժում է տեսական հարցադրումներ: Ժողովրդի ներկա կյանքի ու անցյալ ճանապարհի մասին խոհերը գրողին մղում են դեպի պատմության հարցերը:

Հայտնի միտք է, եթե ուզում ես առաջ նայել, գալիքդ տեսնել, պետք է հաճախ ետ շրջվես՝ նայելու անցյալիդ, պատմությանդ, որպես գալիքիդ խորարմատ արձագանք, որպես խորհուրդ ու պատգամ: 30-ական թվականներին, երբ հանճարեղ Չարենցը ստեղծում էր իր «Գիրք ճանապարհին», նրա խոհը հստակ էր. «Աչքերս հռուել եմ անցյալին՝ ապագայի նժույզը նստած»⁹: Ժողովրդի ճանապարհի գիրքը կարդալու մղումով մեր հեռավոր պատմության էջերը կրկին թերթվեցին 30—40-ական թթ.: Անցյալով ներկան լուսավորելու փորձից ծնվեցին Ակսել Բակունցի «Խաչատուր Աբովյան» վեպը, Դեմիրճյանի «Գիրք ծաղկանց» վիպակը, «Երկիր հայրենի» դրաման, Զորյանի «Սմբատ Բագրատունի» պատմվածքը, ավելի ուշ՝ «Պապ թագավոր» պատմավեպը, Դեմիրճյանի «Վարդանանքը»:

Զորյանը պատմության թեմայով պատմվածքներ գրելու փորձ արեց դեռևս 1920—25 թվականներին՝ գրելով հոռոմեական կյանքից երեք պատմվածք, որոնք ժամանակին լույս չտեսան: 1938—39 թթ. նա կրկին ձեռնամուխ եղավ պատմության թեմայի մշակմանը, սկսեց «Սմբատ Բագրատունի», «Պապ թագավորը», վերամշակեց «Հոռոմեական» շարքի պատմվածքները, որոնք լույս տեսան պատերազմի ու նրան հաջորդող տարիներին: 50—60-ական թթ. Զորյանը շարունակեց պատմության իր զննումները «Հայոց բերդը» և «Վարազդատ» պատմավեպերով: Երեք պատմավեպ, որ պատմության մեկ շղթայի իրար կապված երեք օղակներն են, եռագրություն, որ 4-րդ դարի հայոց իրար հաջորդող թագավորների պատմությունն է, մեր ժողովրդի դժվար, բայց ուսանելի պատմության գեղարվեստական պատկերավորումը, ինչպես Շահնուրը կասեր՝ «պատկերազարդ պատմությունը հայոց»: Երեք պատմավեպ, որոնցով հայոց պատմվածքի վարպետը կանգնեց մեր նշանավոր պատմավիպասանների՝ Բաֆֆու, Մուրացանի, Դեմիրճյանի կողքին:

Հայոց 4-րդ դարը Զորյանի գրչի տակ նորովի լուսաբանվեց մեր ժամանակակիցների համար: Պատմական աղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրությամբ Զորյանը հայտնաբերեց պատմաշրջանի հայոց պատմության իրական մղիչները, իրադարձությունների տրամաբանական ընթացքը, պարտությունների ու հաղթանակների դրոպապատճառները: Եվ այդ տրամաբանությամբ նա նորովի, և նույնիսկ երբեմն էլ մեր պատմիչներին հակադիր դիրքերից, լուսաբանեց այդ օրերի հայոց երկու թագավորների՝ Արշակի և նրա որդու՝ Պապի կերպարները: Զմոռանալով նրանց մարդկային անհատական թերություններն ու քաղաքականության մեջ ունեցած վրիպումները, նրանց ողբեգական վախճանի մեջ ունեցած իրենց իսկ մասնիկը, Զորյանը բացահայտեց պատմության ճշմարտությունը, որ պայմանավորված էր հզոր հարևանների խարդավանքներով, ներքին ուժերի անմիաբանությամբ, ներքին ու արտաքին մի շարք կոնֆլիկտների միազումարով: Կարևորն այն էր, որ Զորյանը համոզիչ էր իր այս բացահայտումների մեջ, որ Արշակն ու Պապը ներկայացան մեզ որպես մեր պատմության լուսավոր դեմքեր, մեծ քաղաքագետներ և իր գոյատևման համար դարավոր պայքարի ելած մեր ժողովրդի համար անմոռաց անուններ, այդ պայքարի մեջ իրենց մեծ ներդրումով:

⁹ Ե. Զարեան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1968, էջ 222:

Հայրենական պատերազմի օրերին լույս տեսավ «Պապ թագավորը» և որպես հայրենասիրական մշտմի մի երկ, բնականորեն պիտի ունենար ժամանակակից հնչողություն: Եվ առաջին հերթին այդպես էլ պիտի մեկնարանվեր. Զորյանը արձագանքում է օրվա պահանջին՝ մեր մարտիկներին ու ողջ ժողովրդին՝ օտարների դեմ Պապի պայքարի օրինակի քաջալերանքով: Հայրենասիրության զգացումը, որ կենտրոնական էր այդ օրերին լույս տեսած «Վարդանանք» վեպի մեջ, «Պապ թագավորում» ըստ էության երկրորդ գծի վրա էր: Չմոռանանք, որ Զորյանը վեպը սկսել էր դեռևս 1939-ին, մինչև պատերազմը, և նրան հուզող հարցերը ավելի խորքային էին: Իր ժողովրդի ինքնուրույնության, ազգային դիմագիծը պահելու, օտար տիրակալների հովանավորությունից ազատվելու, ներքին ուժերի համախմբման, միասնականության, ազգային ամուր պետականության ստեղծման համար Պապի մտահոգությունները դառնում էին Զորյանի մտահոգությունները: Եվ այս մտքի հաստատումն էին նրա հաջորդ պատմավեպերը՝ պատերազմից շատ տարիներ հետո լույս տեսած «Հայոց բերդը» (1960 թ.) և «Վարազդատը» (1967 թ.):

Իր այս երեք վեպերով, որ իրենց բարձրացրած հարցադրումներով շահագանց արդիական են հնչում հենց այսօր, հայոց անկախ պետականության գործընթացի համար պայքարի մեր այս օրերին, իր այս վեպերով Զորյանը անգնահատելի ծառայություն է մատուցել մեր ժողովրդի հոգևոր և ազգային զարթոնքի ընթացքին՝ անցած տասնամյակներում:

Արշակ և Պապ թագավորների դրական և Վարազդատ թագավորի բացասական օրինակով, նրանց արթայական ծրագրով ու գործունեությամբ Զորյանը մեր ժողովրդի գոյատևման համար կարևորում է օտար հովանավորությունից ազատվելը և ինքնուրույն ու ամուր պետականություն ունենալու համար սեփական միջոցներին, ներքին կարողություններին, հոգևոր ուժերին ապավինելը:

Պարսից ու Բյուզանդիոն տիրակալական ձգտումների միջև ինքնուրույնության ձգտող Արշակ թագավորը պայքարում է ներքին կենտրոնախույս ուժերի՝ օտարասեր կամ ինքնիշխան նախարարների դեմ և ստիպված փորձում է ստեղծել ի՛ր բերդը՝ Արշակավանը, որ դառնում է միասնականության, ամուր պետականության խորհրդանիշ: Արշակը փորձում է միաբանել անմիաբան նախարարներին և այդ միաբանությամբ դառնալ անխորտակ բերդ՝ թշնամիների հարձակումների դեմ: Կարծում է, որ եթե ստեղծի իր առավել հզոր բերդը, ապա նախարարները կմիանան իրեն, կհամախմբվեն իր շուրջը: «Կըստեղծեմ իմ բերդը, որ լինի ամենքի բերդը,— ասում է Արշակը,— և լինի ամենից հզոր, քան նախարարաց բերդերը, և դրանով ես կմիաբանեմ նոցա, և այդ միաբանությունը կդառնա հայոց բերդ, անխորտակ բերդ...»: Արշակը ողբերգական վախճան է ունենում, նրա ծրագրերը շարունակում է որդի՝ երիտասարդ Պապը, որ երկրի, պետականության ամրապնդման համար մի շարք միջոցներ է դիմում: Որոշակի քաղաքական գծի դանդաղ կիրառումով նա փորձում է ազատվել Բյուզանդական ազդեցությունից, փորձում է ինքնուրույնացնել եկեղեցին, միաժամանակ, սահմանափակելով նրանց անսահման տիրույթները, որ կարողանա հզորացնել երկիրը տնտեսապես և արքունիքն ու նրա բանակը, ձգտում է սիրաշահել և իր կողմը գրավել նախարարներին... քայլ առ քայլ գնում է դեպի ինքնուրույն ազգային պետականության գաղափարի իրագործումը...: Սակայն Պապը նույնպես զոհ է դառնում հերթական խարդավանքին, սպանվում է հենց ճաշկերույթի ժամանակ, բյուզանդական արքունիքի նենգորեն պատրաստված ծրագրով: Հայոց պատմության էջերը կըրկին ներկվում են արյունով:

Իսկ Պապից հետո բյուզանդացիների կողմից իբրև թև հալածված Վարազ-

դատն է ուղարկվում հայոց գահակալ: Բյուզանդական արքունիքի դրածոն նոր դժբախտությունների պատճառ է դառնում, մինչև որ քշվում է երկրից: Կրկին շարունակվում է հայոց պայքարը: Նախապատրաստվում էր ազգային միասնության մի ուրիշ տարբերակ՝ ազգային ոգու, ազգային մշակույթի, գրի ու գրականության ստեղծման ջանադիր նվիրումը:

Ճշմարիտ է, որ գրողը պատմության թեմային դիմում է իր ժամանակի որևէ խնդրի պատասխանելու միտումով, ժողովրդի պատմության առավել լարված պահերին: 60-ական թվականները ինչո՞վ կարող էին առաջադրել «Վարազդատ» վեպի պահանջը: Այսօր ավելի հստակ կարելի է տեսնել Զորյանի մղումը՝ բացահայտել հովանավոր մեծ տերության կողմից ուղարկված կառավարող դրածոների և ժողովրդի ճակատագրի հարցերը, այդ դրածոների հետ ուղարկված շակերտավոր եղբայրական ազգի ներկայացուցիչներին՝ որպես նրանց խորհրդատու, որպես գործակալ, իրադարձությունների գաղտնի հետևող ու տեղեկություններ հաղորդող և հրահանգներ ստացող: Բյուզանդական կայսեր կողմից Տերենտ զորավարը հետևում էր Պապին և տեղեկություններ-նամակներ հղում կայսերը: Դուքս Պրոկոպոսը կցված էր Վարազդատ թագավորին, նրա խորհրդատուն էր Հայաստանում և կայսեր ծրագրերի իրագործողը: Թե ինչ էին անում նրանք, այդ գործակալները, կարող է պարզ դառնալ թեկուզ կայսերն ուղարկված նրա մեկ նամակից, ուր վերլուծում է Հայաստանում տեղի ունեցող գեպքերը, նախարարների վերաբերմունքը Բյուզանդիայի և Վարազդատի նկատմամբ, իր կողմից խորամանկորեն իրագործվող միջոցները Հայաստանը բուզանդացնելու համար:

«Օգոստոս ինքնակալ Վալես կայսեր՝ իր հավատարիմ
ծառա դուքս Պրոկոպոսից ողջո՛ւյն».

Աստվածային,

իմ առաջին զեկույց նամակը, անշուշտ, հասած պիտի լինի քեզ: Եվ ահավասիկ գրում եմ երկրորդը, քանզի հրամայեցիր գրել ստեպ-ստեպ և մանր, որպեսզի հասու լինես, թե ինչ է կատարվում Արմենիայում Վարազդատ թագավորի գալուց հետո: Ուստի և շտապում եմ գրել հանգամանալից, որպեսզի պարզ լինի քեզ ամենը և դու ըստ այնմ խորհես միջոցներ ցանկալի և հղես ինձ խորհուրդներ բաղձալի:

Որքան էլ, աստվածային, առաջին օրերին վստահ էի ու լավատես, թե Արմենիայում ամեն ինչ կընթանա հարթ ու հանգիստ, սակայն, ցավոք, շեղավ այնպես: Համենայն դեպս մեր գլխավոր խնդիրը՝ վերացնել Պապ թագավորի սպանության արատը մեր կայսրության վրայից, հաջողվեց, բայց առայժմ ոչ լիովին, դժբախտաբար:

Մուշեղ ստրատելատը, որը, ինչպես գրել եմ, մի խորամանկ ու նենգ մարդ էր, ոչ ևս է: Սակայն նորա պատիժը, հակառակ սպասածի, չհամոզեց ոմանց. թե նա է եղած Պապ արքայի սպանության հեղինակը: Ժողովրդյան մեջ եղան մարդիկ, որ մնացին դժգոհ: Առանց դորան, հարկավ, չէր կարող լինել: Եվ այդ ևս, անշուշտ, կմոռացվի հետզհետե:

Այժմ ջանում ենք, և սա կարևոր խնդիր է մեզ համար, հասկացնել ամենեցուն թե ստրատելատը պատժվեց Պապ արքայի սպանության համար, թե այդ ոճիրը կատարվել է նորա ուղղակի ցուցումով: Կան սակայն մարդիկ, որ շեն ուզում հավատալ: Այս իսկ պատճառով նախարարների մի զգալի մասը սառն ու վերապահ է նայում Վարազդատ արքային: Ոմանք մինչևիսկ նորան շեն համարում Արշակունի կամ արքայական արյունից սերած: Կամ հեզնում են, որ եղած է կրկեսում... թե ի՞նչ ճանապարհով են իմացած սույնը՝ բացատրել դժվարին է: Սակայն պիտի ավելացնեմ, որ սույն մտքերը շեն հայտնում բացարձակ, ի լուր ամենքի. բայց և այնպես վստահելի մարդոց միջոցով լու-

րեր եմ առնում այդ մասին: Անգամ զրուցում են, թե Վարազդատ թագավորը Մուշեղի սպանությունը կատարել է վախից: Այն իմաստով, թե ստրատելաուր, լինելով ուժեղ կամքի և անկոտրում բնավորության տեր, երկյուղ է ներշնչել Վարազդատին, թե նա կարող է գահից հեռացնել իրեն ուզած ժամին...

Ես այնպես եմ կարծում, աստվածային, որ մեր օգնությունը Վարազդատ արքային պետք է լինի մշտական, բարոյական, որպեսզի ըստ ամենայնի բարձրացնենք նորա վարկը՝ մեր նպատակներին հասնելու համար:

Կեսար, հրամայեցիր, որ լինեմ շրջահայաց, զգուշ և երիտասարդ արքային չզլանամ իմ խորհուրդները, իմ փորձը,— ես երբեք չեմ մոռանում, որ բյուզանդական կայսրության պաշտոնյա եմ և կայսեր ծառա: Վարվում եմ հրամանիդ համաձայն և օգտակար խորհուրդներս բնավ չեմ զլանում Վարազդատ արքային:

Բայց, աստվածային, զարմանալի երևույթ: Ստրատելաուրի մահից, չգիտեմ ինչու, դժգոհ են և արմեն կրոնավորները, նոքա, որ սաստկապես տուժել են Պապ թագավորից, նույնպես չեն հավատում, թե Մուշեղ ստրատելաուր ցանկանար Պապի մահը:

Մուշեղ պատմեցին մեզ մեր վարդապետները, որոնք արմեն հոգևորներին սիրաշահելու համար, իմ խորհրդովս, երբեմն առավոտ-երեկո զնում են Պոցա մեծ տաճարը՝ ժամերգությանը ներկա լինելու, հետևաբար հնարավորություն ունին շփվելու արմեն եպիսկոպոսների և վարդապետների հետ, որոնց մեջ, ի դեպ, կան հունարեն և լատին լեզուն իմացողներ և երկու եկեղեցիների միացման համակիրներ:

Աստվածային,

Նախորդ զեկույց-նամակիս մեջ գրած էի, որ արմեն ժողովուրդը հեզաբարո է, պարզամիտ և հյուրասեր, նույնիսկ օտարասեր: Այժմ նկատեցի, և շատ պարզ, որ այդ ժողովուրդը կամակոր է. սաստիկ նախանձախնդիր իր ինչ-որ արժանապատվության, իր ինչ-որ իրավունքների:

Ինչպես երևում է, միանգամայն ճշմարիտ է հին ասացվածքը, թե «տատաքինը խաբուսիկ է»:

Այո, այս արմենները հանգիստ ժամանակ թվում են բարեհամբույր, բայց այժմ երբ վերավորված են զգում իրենց (գուցեև ոմանք զրգում են նոցա), դարձել են մոռյլ, անհամբույր: Անգամ ծուներ խոսքեր են ասում մեր վարդապետների և իմ թիկնապահի ետևից: Չնայած ստրատելաուրի սպանությունը կատարվել է Վարազդատ արքայի կարգադրությամբ, սակայն նոքա դժգոհ են մեզնից և վատ աչքով են նայում մեզ:

Այժմ, Մուշեղի մահից հետո, լսում եմ, որ նույնպիսի հանդուգն լեզվով են խոսում Մամիկոնյան իշխանների, թե քո նշանակած Վարազդատ թագավորի դեմ և թե մեր կայսրության դեմ: Ուստի խորհում եմ, որ եթե դոքա վնասեն Վարազդատ արքային, կվնասեն մեզ, կվնասեն մեր վարկը և մեր կայսրության պատիվը: Հետևաբար, կեսար, ջանում եմ հավատ ներշնչել Վարազդատ արքային, թե իր ապուշան, մեր օգնությամբ, կլինի փայլուն. պետք է միայն սիրաշահել նախարարաց և հաշտվել դժգոհների հետ: Իսկ եթե հաշտությունը դառնա անհնարին և նոքա շարունակեն իրենց թշնամությունը, արդյոք խելացի չէ՞ր լինի, որ Վարազդատը վերացներ այդ մոլի, անհաշտ նախարարաց և իշիկը աներկյուղ: Եթե իրոք վերանան դոքա, արմեն ժողովուրդը կսիրի իր արքային և իր բարեկամ բյուզանդացիներին: Բայց քանզի սոքա արգելք են լինում, հետևաբար վտանգավոր են թե Վարազդատ արքայի և թե մեր կայսրության համար:

Հանգիստ իշխելու համար պետք է, այո, վախ ազդել, անգամ ահաբեկել:

Ես կարծում եմ՝ վախը կարևոր գործոն է մի այսպիսի երկրում, ուր կան այն-
քան իշխանասեր, դոսոզ, անհանգիստ նախարարներ:

Աստվածային, ճշմարտորեն շարադրելով Արմենիայի դեպքերը, խնդրում
եմ խոնարհաբար՝ հզեռ խօսհուփզ, թե ինչպես ամբասցենք Վարազդատի, այս
անփորձ երիտասարդի, իշխանությունը, որից մեծագույն կախված է Քո հանձ-
նարարած խնդիրների բարեհաջող լուծումը. այսինքն՝ պահպանենք Վարազ-
դատին, որպեսզի նորա միջոցով իրագործենք այն ամենը, ինչ կամեցար ինքդ,
աստվածային:

Ո՛ղջ լեր, կեսար:

Քո աստվածային հրահանգներին սպասող,

Օգոստոսիանոսի խոնարհ ծառա դուքս Պրոկոպոս:

(Տ. 9, էջ 202)

Ստանալով նոր խորհուրդներ և շարունակելով իր գործունեությունը, դուք-
սը հաջորդ նամակում պատմում է հայ որոշ նախարարների անկախության
ձգտումների մասին և ավելացնում.

«Նկատե՛մ ես, աստվածային, թե ինչպիսի ձգտումներ ունեն անկիրթ
արմենները...»

«Ինչի անկախ որևէ երկրից... արժանապատվություն...»

Ես Վարազդատին զգուշացրի իրեն սպասող վտանգի մասին: «Ես փոշի
կգարձնեմ նոցա», — զայրացավ հույժ: Նա կարող է արդարացնել մեր հույ-
սերը: Ինչ կվերաբերի ինձ, աստվածային, ես այսուհետ ամեն օր պիտի ջա-
նամ զորավիգ լինել Վարազդատ թագավորին, որպեսզի նա իրոք ոչնչացնի
այդ մտածող ամբարտավաններին և դյուրացնի մեր գործը Արմենիայում:
Վատ չէ, որ արմենները կոտորեն իրար և տկարանան իսպառ, որպեսզի լիան-
գարեն մեզ... Այս երկրում մեզ պետք չեն ոչ ուժեղ և ոչ խելացի մարդեր:
Գոցա վերացումը խիստ կարևոր է, այլապես կկորցնենք այս հարուստ եր-
կիրը, որ միևնույն ժամանակ ռազմական կարևոր դիրք է մեզ համար:

Այո, գոռոզությունը, խանգարիչներին պիտի ջախջախել, որ Արմենիան
հանգստանա և օգտակար լինի մեզ»: (Տ. 9, էջ 352)

Հայոց 4-րդ գարը Զորյանի շնորհիվ վերակերտվեց մեր նոր պատմա-
վիպասանության մեջ: 4-րդ դարը՝ իր քաղաքական իրադարձություններով,
հայոց կյանքի բոլոր մանրամասներով, կենցաղով, բարքերով: Սա ունակա-
տական ռժի հետևանքն էր, բայց և մեր պատմության նկատմամբ հեղինակի
սքոշակի, նպատակային հայացքի գրսևտում: Հեռավոր ժամանակը մեկնա-
բանվում էր ներկա ժամանակի պահանջով. այն ներկա սերնդին ուղղված
խոհ էր, պահանջ ու պատգամ:

Զորյանի գրական ժառանգությունը մեծ է և բազմաբնույթ: Արձակի բո-
լոր ժանրերին նա դիմեց և ստեղծեց հաջողված գործեր բոլոր ժանրերով:
Առ թեև իր մի ելույթում նա համամիտ է Գյոթեի հետ, թե «Արվեստագետ,
Մի՛ խոսիր — նկարագրիր և գրիր», և գնահատում է Զինաստանում եղած մի
լավ սովորություն՝ գրողը չի խոսում, նրա խոսքը համարվում է իր գիրքը
(տե՛ս Տ. 12, էջ 456), սակայն Զորյանը չկարողացավ հեռու մնալ գրական
բանաձեռքից, գրականության շուրջ ժամալվող խոսակցություններից և տար-
բեր ազդեցություն, գրավոր ու բանավոր ելույթներով հայտնեց իր կարծիքնե-
րը, ստիպված եղավ պառասխանել իր գործերի շուրջ եզակի թյուր կարծիք-
ներին, բացառել իր միտքը, զյաշտպանվել հարձակումներից: Սվ նրա գրա-
կան-թննագատական հոգվածները, հայ, ռուս և եվրոպական գրողների մա-
սին վերլուծական խոհերը, ելույթները արժեքավոր էլքեր են նրա գրական ժա-
ռանգության մեջ: Կարևոր արժեք են ներկայացնում նաև գրողի մեմուար-
ները՝ հուշերը ժամանակի նշանավոր գրողների, արվեստագետների մասին.

անկեղծ, անաշտ գիտումներ, որոնց մեջ գրողը ասես կերպավորում է, կենդանացնում նրանց մարդկային կերպարը, բնութագրում նրանց արվեստի առանձնահատկությունները:

Անգնահատելի է Ջորջան-Քարգմանչի վաստակը. Յվայգի, Սենկեիչի, Օստրովսկու, Չեխովի, Պրիշվինի, Տոլստոյի և այլոց գործերի հրաշալի Քարգմանությունները վկայությունն են նրա մեծ տաղանդի:

Ջորջանի գրական վաստակը, այսօր ամփոփված տասներկու հատորների մեջ, մեր արձակի հարստություններից է, արժանի մշտապես հետաքրքրության, իսկ նրա լավագույն գործերին, որ հաստատուն տեղ են գրավել մեր դասական արձակի լավագույն էջերի կողքին, սահմանված է երկար ու տեղական ճանապարհ:

В. А. ГАБРИЕЛЯН.—Стефан Зорьян.—Творчество одного из выдающихся представителей армянской классической прозы Стефана Зорьяна в статье рассматривается в плане собственного признания писателя о том, что на протяжении своего творческого пути он прослеживал изменения, происходящие в жизни, психологии людей, и таким образом стал своего рода летописцем сложных общественно-политических событий.